O‘ZBEK TILIDA SON VA OLMOSH SO‘Z TURKUMLARINING SEMANTIK-GRAMMATIK XUSUSIYATLARI VA FUNKSIONAL-DISKURSIV IMKONIYATLARI

Nurmuhammadova Naima
Turan International Unversity
Gumanitar fanlar va pedagogika fakulteti
Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi 2- kurs talabasi
Jonbo‘tayeva Zumradxon Abdujabborovna
Turan International University
Filologiya kafedrasi dotsenti v.b (PhD)
https://doi.org/10.5281/zenodo.23695974

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek tilidagi son va olmoshlarning semantik xususiyatlari, grammatik tasnifi hamda nutq jarayonidagi funksional-pragmatik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Sonlarning miqdor, tartib, jamlovchi, taqsim, kasr va chama ma’nolari, olmoshlarning esa deiktik, referensial, anaforik va diskursiv vazifalari yoritiladi. Shuningdek, ushbu birliklarning matn yaxlitligini ta’minlash, axborot uzatish va kommunikativ munosabatlarni shakllantirishdagi o‘rni ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy, kontekstual va semantik tahlil usullaridan foydalaniladi.

Kalit so‘zlar: son, olmosh, semantika, pragmatika, referens, deiksis, diskurs, anafora, matn yaxlitligi, o‘zbek tili.

Аннотация. В статье анализируются семантические особенности числительных и местоимений узбекского языка, их грамматическая классификация и функционально-прагматические возможности в речевом процессе. Рассматриваются количественные, порядковые, собирательные, распределительные, дробные и приблизительные значения числительных, а также дейктические, референциальные, анафорические и дискурсивные функции местоимений. Особое внимание уделяется роли данных языковых единиц в обеспечении связности текста, передаче информации и формировании коммуникативных отношений. В исследовании применяются описательный, сопоставительный, контекстуальный и семантический методы анализа.

Ключевые слова: числительное, местоимение, семантика, прагматика, референция, дейксис, дискурс, анафора, связность текста, узбекский язык.

Abstract. This article examines the semantic features, grammatical classification, and functional-pragmatic potential of numerals and pronouns in Uzbek. It explores the quantitative, ordinal, collective, distributive, fractional, and approximate meanings of numerals, alongside the deictic, referential, anaphoric, and discourse functions of pronouns. Particular attention is paid to how these linguistic units contribute to textual cohesion, information management, and the formation of communicative relationships. The study employs descriptive, comparative, contextual, and semantic analysis methods.

Keywords: numerals, pronouns, semantics, pragmatics, reference, deixis, discourse, anaphora, textual cohesion, Uzbek language.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

KIRISH.

Zamonaviy tilshunoslikda til birliklarini faqat grammatik shakli va lug'aviy ma'nosi asosida emas, balki ularning nutq jarayonidagi vazifalari, kommunikativ imkoniyatlari va inson tafakkuri bilan aloqadorligi nuqtayi nazaridan o'rganish muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Til birliklarining semantik mazmuni muayyan kontekstda o'zgarishi, kengayishi yoki aniqlashishi mumkin. Shu sababli son va olmoshlarni semantik hamda pragmatik yondashuvlar asosida o'rganish o'zbek tilining grammatik imkoniyatlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi[1].

Sonlar narsa-buyumlar, shaxslar va hodisalarning miqdori, sanog'i, tartibi hamda taxminiy chegarasini ifodalovchi leksik-grammatik birliklardir. Ular miqdoriy axborotni aniq yoki noaniq shaklda yetkazish bilan birga, ayrim kontekstlarda ramziy, obrazli va uslubiy ma'nolarni ham yuzaga chiqaradi. Masalan, uchta kitob birikmasida son aniq miqdorni ifodalasa, yetti iqlim birikmasida u kenglik va umumiylikni ifodalovchi madaniy-obrazli mazmun kasb etishi mumkin.

Olmoshlar esa shaxs, predmet, belgi yoki miqdorni bevosita nomlamasdan, ularga ishora qilish orqali mazmun hosil qiladi. Ularning ma'nosi ko'pincha nutq vaziyati, oldingi yoki keyingi gaplar, shuningdek, muloqot ishtirokchilarining umumiy bilimlari bilan belgilanadi. Shu jihatdan olmoshlar matnning semantik yaxlitligini ta'minlash, takrorlarni kamaytirish va axborotning izchil uzatilishida muhim ahamiyatga ega.Mavzuning dolzarbligi son va olmoshlarning an'anaviy grammatik tasnifini zamonaviy semantik, pragmatik va diskursiv yondashuvlar bilan bog'liq holda o'rganish zarurati bilan belgilanadi. Ayniqsa, o'zbek tilidagi ko'rsatish olmoshlarining matn va vaziyatga ishora qilishi, kishilik olmoshlarining ijtimoiy munosabatlarni ifodalashi hamda ega olmoshining tushirilishi kabi hodisalar alohida tahlilni talab qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Son va olmoshlarning lingvistik xususiyatlarini o'rganish an'anaviy grammatika, semantika, matn lingvistikasi va pragmatika doirasida rivojlanib kelgan. Mazkur tadqiqotda ushbu so'z turkumlariga oid ilmiy qarashlar ularning grammatik tasnifi, semantik mazmuni va nutqdagi faoliyatini izohlash imkoniyatlari asosida tahlil qilinadi. O'zbek tilshunosligida so'z turkumlarining grammatik belgilari va sintaktik vazifalarini o'rganishda Hozirgi o'zbek adabiy tili kabi fundamental manbalar muhim o'rin tutadi. Sh. Shoabdurahmonov va boshqa olimlar[2] tahriri ostida nashr etilgan grammatik ishlarda sonlarning miqdor va tartib ma'nolari, olmoshlarning esa predmet, shaxs, belgi va miqdorga ishora qiluvchi birliklar sifatidagi xususiyatlari yoritilgan. Ushbu yondashuv son va olmoshlarni til tizimining mustaqil grammatik birliklari sifatida tavsiflash uchun nazariy asos yaratadi.

A. N. Kononovning[3] Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazika asari o'zbek adabiy tilining grammatik qurilishini tavsiflashga bag'ishlangan muhim tadqiqotlardan biridir. Mazkur asar o'zbek tilidagi so'z turkumlari, ularning morfologik belgilari va grammatik munosabatlarini o'rganishda ahamiyat kasb etadi. Son va olmoshlarni grammatik tizim doirasida izohlash ularning shakliy xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. Biroq zamonaviy tahlilda bu xususiyatlarni nutqiy kontekst va kommunikativ maqsad bilan bog'liq holda ko'rib chiqish ham talab etiladi.

---

[1] O'zbek tili grammatikasi. I tom. — Toshkent: Fan, 1975.

[2] Shoabdurahmonov Sh., Asqarova M., Hojiyev A. va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — Toshkent: O'qituvchi, 1980. — 1-qism.

[3] Kononov A. N. Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazyka. — Moskva; Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1960. — 446 s.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

R. Sayfullayeva, B. Mengliyev va hammualliflarning[4] Hozirgi o'zbek adabiy tili asarida o'zbek tilining grammatik qurilishi, so'z turkumlari va sintaktik munosabatlari tizimli yoritilgan. Mazkur yo'nalishdagi ilmiy qarashlar olmoshlarning grammatik tasnifi bilan bir qatorda, ularning gap tarkibidagi vazifalarini tushuntirish imkonini beradi. An'anaviy tasnif olmoshlarning qaysi guruhga mansubligini belgilasa, diskursiv tahlil ularning konkret nutq sharoitida qaysi referentga ishora qilishini aniqlashga yordam beradi.

U. Tursunov, J. Muxtorov va Sh. Rahmatullayevlarning[5] o'zbek adabiy tiliga bag'ishlangan ishlari ham grammatik birliklarning tuzilishi va vazifalarini o'rganishda muhim manbalar qatoriga kiradi. Ushbu tadqiqotlar sonlarning morfologik shakllanishi, sintaktik vazifalari va boshqa so'z turkumlari bilan munosabatlarini izohlash uchun asos bo'la oladi. Sonlarning nutqda aniqlovchi, ega, kesim yoki boshqa sintaktik vazifalarda kelishi ularning semantik xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq.J. Lyonsning[6] Semantics asari semantik munosabatlar, referens va ma'noning kontekst bilan aloqasini nazariy jihatdan yoritishda muhim ahamiyatga ega. Referens tushunchasi til birligining voqelikdagi muayyan shaxs, predmet yoki hodisaga munosabatini anglatadi.

Olmoshlarning mazmuni ko'pincha ularning lug'aviy tarkibidan ko'ra, aynan shu munosabat orqali aniqlanadi. Masalan, men olmoshining referenti so'zlovchiga, sen olmoshining referenti esa murojaat qilinayotgan shaxsga bog'liq bo'ladi. Demak, ushbu birliklarni talqin qilishda nutq vaziyatini hisobga olish zarur.M. A. K. Halliday va R. Hasan[7] tomonidan yozilgan Cohesion in English asarida matn yaxlitligini ta'minlovchi grammatik va leksik vositalar, jumladan, referensial bog'lanish masalalari o'rganilgan. Mualliflarning yondashuvi olmoshlarni alohida gap doirasidagina emas, balki matn qismlari o'rtasidagi semantik munosabatlarni shakllantiruvchi birliklar sifatida tahlil qilishga imkon beradi. Masalan, Tadqiqotchi yangi maqola tayyorladi. U unda muammoning yechimini taklif qildi misolida u olmoshi oldingi gapda kiritilgan referentga murojaat qilib, matnning izchil davom etishini ta'minlaydi.

G. Corbettning[8] Number asari dunyo tillarida son kategoriyasining tipologik xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Mazkur tadqiqot son va grammatik son kategoriyasini farqlash uchun muhimdir. Son so'z turkumi miqdor yoki tartibni bildiruvchi leksik-grammatik birliklarni qamrab olsa, grammatik son kategoriyasi ayrim tillarda birlik, ko'plik va boshqa son shakllarining grammatik qarama-qarshiligini ifodalaydi. Shu sababli ushbu ikki hodisani o'zaro bog'liq bo'lsa-da, aynan bir tushuncha sifatida talqin qilmaslik lozim.

O. Jespersenning[9] The Philosophy of Grammar asarida grammatik kategoriyalar va ularning mazmuniy asoslarini tushuntirishga alohida e'tibor qaratilgan. Bu yondashuv sonlarning aniq miqdor bilan cheklanmaydigan qo'llanishlarini, jumladan, taxminiy va umumlashtiruvchi ma'nolarini izohlashda nazariy ahamiyat kasb etadi. A. Siewierskaning Person asari[10] esa shaxs kategoriyasi va uning tillarda ifodalanish xususiyatlarini o'rganadi. Mazkur tadqiqot shaxs olmoshlarini muloqot ishtirokchilari, grammatik shaxs va kommunikativ munosabatlar bilan bog'liq holda tahlil qilish uchun muhimdir.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, son va olmoshlarni o'rganishda grammatik, semantik va pragmatik yondashuvlar bir-birini to'ldiradi. Grammatik yondashuv shakl va tasnifni, semantik

[4] Sayfullayeva R., Mengliyev B. va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2010. — 404 b.
[5] Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — Toshkent: O'qituvchi, 1992.
[6] Lyons J. Semantics. Vol. 2. — Cambridge: Cambridge University Press, 1977. — 897 p.
[7] Halliday M. A. K., Hasan R. Cohesion in English. — London: Longman, 1976. — 374 p.
[8] Corbett G. G. Number. — Cambridge: Cambridge University Press, 2000. — 358 p.
[9] Jespersen O. The Philosophy of Grammar. — London: George Allen & Unwin, 1924. — 359 p.
[10] SSiewierska A. Person. — Cambridge: Cambridge University Press, 2004. — 328 p.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

yondashuv ma'no tarkibini, pragmatik hamda diskursiv yondashuvlar esa birliklarning konkret muloqotdagi vazifalarini ochib beradi. Biroq mazkur yondashuvlarni o'zbek tili materiallari asosida birlashtirish son va olmoshlarning o'zaro munosabatlarini yanada izchil tushuntirish imkonini beradi.

Tadqiqotda tavsifiy tahlil, qiyosiy-chog'ishtirma tahlil, semantik tahlil va kontekstual tahlil usullaridan foydalanildi. Tavsifiy usul orqali son va olmoshlarning asosiy guruhlari hamda grammatik belgilari izohlandi. Qiyosiy usul yordamida an'anaviy grammatik tavsif bilan zamonaviy semantik va diskursiv qarashlarning o'zaro munosabati ko'rib chiqildi. Semantik tahlil sonlarning miqdor, tartib, jamlash va taxmin ma'nolarini, olmoshlarning esa ishora va referens xususiyatlarini aniqlashga yo'naltirildi. Kontekstual tahlilda birliklarning ma'nosi gap, matn va kommunikativ vaziyat bilan aloqada o'rganildi. Misollar nazariy jihatdan tahlil qilindi; shu sababli natijalar eksperimental yoki statistik tadqiqot natijalari sifatida emas, balki lingvistik tahlil xulosalari sifatida talqin qilinadi.

MUHOKAMA

Son va olmoshlarning semantik xususiyatlarini chuqur anglash uchun ularning grammatik shakli bilan ifodalayotgan mazmuni o'rtasidagi munosabatni hisobga olish zarur. Har ikkala so'z turkumi axborotni ixcham va tartibli yetkazishda qatnashadi, biroq ularning semantik mexanizmlari bir-biridan farq qiladi. Sonlar, asosan, miqdoriy yoki tartibiy munosabatni bildirsa, olmoshlar shaxs, predmet, belgi va miqdorni kontekstga bog'liq tarzda ko'rsatadi.O'zbek tilida sonlar semantik xususiyatlariga ko'ra sanoq, dona, chama, jamlovchi, taqsim, kasr va tartib shakllarida namoyon bo'ladi. Sanoq sonlar predmetlarning miqdorini bevosita bildiradi: uchta daftar, besh nafar talaba.Dona sonlar miqdorni alohida birliklar tarzida ko'rsatadi, bunda -ta qo'shimchasi yoki nafar, bosh, tup, juft kabi hisob so'zlari ishtirok etishi mumkin. Tartib sonlar -inchi/-nchi qo'shimchalari orqali hosil bo'lib, predmetning ketma-ketlikdagi o'rnini ifodalaydi: ikkinchi bob, beshinchi ishtirokchi. Jamlovchi sonlar bir necha shaxs yoki predmetni yaxlit guruh sifatida ko'rsatadi: ikkov, uchov, ikkala. Taqsim sonlar miqdorning guruhlarga yoki teng ulushlarga ajratilishini bildiradi: uchtadan daftar. Kasr sonlar butunning qismini ifodalasa, chama sonlar miqdorning taxminiy chegarasini ko'rsatadi.Ushbu guruhlar o'rtasidagi farq faqat grammatik shakl bilan belgilanmaydi. Ularning har biri axborotning aniqlik darajasi va ifoda maqsadi bilan ham bog'liq. Masalan, yigirma talaba birikmasi aniq miqdorni bildirsa, yigirmatacha talaba miqdorning taxminiyligini anglatadi. O'ntadan kitob birikmasida taqsimlash ma'nosi ustuvor bo'lsa, o'nlab kitoblar birikmasida ko'plik va miqdorning aniq chegaralanmaganligi ifodalanadi. Shunday qilib, son shaklining tanlanishi tinglovchiga berilayotgan axborotning aniqligi va mazmuniy yo'nalishini belgilaydi.

Sonlarning semantik imkoniyatlari frazeologik va badiiy nutqda yanada kengayadi. Ayrim birikmalarda son o'zining bevosita miqdor ma'nosidan tashqari, umumlashtirish, yaxlitlik yoki ramziylikni ifodalashi mumkin. Masalan, yetti iqlim birikmasi har doim ham aniq yettita hududni sanashga qaratilmaydi, balki keng makon tasavvurini ifodalashi mumkin. Yetti o'lchab, bir kes maqolida esa sonlar miqdoriy ma'nodan tashqari, ehtiyotkorlik va puxta o'ylash g'oyasini kuchaytiradi. Bunday holatlarda sonning talqini faqat alohida so'zga emas, balki butun birikmaning madaniy va kontekstual mazmuniga bog'liq bo'ladi.

Olmoshlarning semantik tabiati esa referensial bog'lanish bilan belgilanadi. Men, sen, u kabi kishilik olmoshlarining konkret referenti nutq ishtirokchilariga bog'liq bo'lsa, bu, shu, o'sha kabi ko'rsatish olmoshlari fazoviy, matniy yoki vaziyatga oid munosabatlarni ifodalashi mumkin. Masalan, Bu kitob foydali gapida bu olmoshi odatda so'zlovchiga yaqin yoki muloqot ishtirokchilari uchun ajratib ko'rsatilgan kitobga ishora qiladi. Bu qaror muhim ahamiyatga ega jumlasida esa u oldingi matnda tilga

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

olingan qarorga murojaat qilishi mumkin. Demak, ko‘rsatish olmoshlarining referenti faqat jismoniy makon orqali emas, matn tarkibi orqali ham aniqlanadi.

Anaforik referens olmoshlarning matndagi muhim vazifalaridan biridir. Alisher Navoiy o‘zbek adabiyotining buyuk namoyandasi hisoblanadi. U ko‘plab asarlar yaratgan misolida u olmoshi oldingi gapda kiritilgan shaxsga qayta murojaat qiladi. Natijada takror kamayadi va ikki gap o‘rtasida mazmuniy bog‘lanish yuzaga keladi. Biroq olmoshning referenti har doim ham eng yaqin ot bilan belgilanmaydi. Murakkab gaplarda bir nechta ehtimoliy referent mavjud bo‘lishi mumkin. Bunday vaziyatlarda sintaktik munosabatlar, matn mazmuni va kommunikativ maqsad birgalikda hisobga olinishi kerak.

O‘zbek tilida o‘zlik olmoshi ham o‘ziga xos xususiyatga ega. Talaba o‘z maqolasini taqdim etdi jumlasida o‘z olmoshi harakat subyekti bilan bog‘langan referentni ko‘rsatadi. Biroq Aziz Jamshidga o‘z kitobini berdi kabi gaplarda olmoshning kimga tegishli ekanini aniqlash uchun kengroq kontekst zarur bo‘lishi mumkin. Bu holat olmoshlarning ma’nosi grammatik shakl bilan birga, gapning mazmuniy tashkil topishiga ham bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Olmoshlarning pragmatik imkoniyatlari ijtimoiy munosabatlarda ham yaqqol namoyon bo‘ladi. O‘zbek tilidagi sen va siz olmoshlari bir xil shaxsga murojaat qilishi mumkin, ammo ularning ijtimoiy va uslubiy yuklamasi farqlanadi. Siz shakli hurmat, rasmiylik yoki masofani ifodalashi mumkin; sen esa yaqinlik, norasmiylik yoki ayrim sharoitlarda keskin munosabatni bildirishi mumkin. Demak, olmoshni tanlash nafaqat grammatik talab, balki so‘zlovchining tinglovchiga bo‘lgan munosabatini ifodalovchi pragmatik qarordir.

Bundan tashqari, biz olmoshi ham kontekstga qarab turli kommunikativ ma’nolarni yuzaga chiqaradi. U so‘zlovchi va uning guruhini bildirishi, rasmiy matnda muallif nomidan fikr yuritishi yoki auditoriyani umumiy faoliyatga jalb etishi mumkin. Shu sababli olmoshlarning nutqdagi vazifalarini faqat grammatik tasnif bilan chegaralash ularning ijtimoiy va kommunikativ imkoniyatlarini yetarli darajada ochib bermaydi.

Son va olmoshlar o‘rtasidagi aloqalar, ayniqsa, miqdoriy ishora bilan bog‘liq birliklarda ko‘rinadi. Necha?, qancha?, bir necha kabi shakllar miqdor haqidagi axborotni so‘rash yoki noaniq tarzda bildirishga xizmat qiladi. Biroq ularni avtomatik ravishda son va olmoshning bir xil xususiyatlariga ega birliklar deb baholash to‘g‘ri emas. Ularning turkumga mansubligi grammatik vazifasi va qo‘llanish kontekstiga qarab aniqlanishi lozim. Shu nuqtayi nazardan, son va olmoshlarning o‘zaro munosabatini semantik maydon hamda funksional xususiyatlar asosida tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

NATIJALAR

Tahlil natijasida son va olmoshlar o‘zbek tilida o‘zaro farqlanuvchi, ayni paytda umumiy kommunikativ maqsadlar doirasida hamkorlik qiluvchi lingvistik birliklar ekanligi aniqlandi. Sonlar miqdoriy va tartibiy axborotni tashkil etsa, olmoshlar shaxs, predmet, belgi yoki miqdorga ishora qilish orqali referensial aloqalarni yuzaga keltiradi. Har ikkala turkumning nutqdagi faoliyati grammatik shakl, semantik mazmun va kontekst o‘rtasidagi munosabat bilan belgilanadi.

Sonlarning semantik tasnifi ularning turli aniqlik darajalarini ifodalash imkoniyatini ko‘rsatadi. Sanoq va dona sonlar miqdorni aniq ko‘rsatishga xizmat qilsa, chama sonlar miqdorning taxminiyligini bildiradi. Tartib sonlar predmet yoki hodisaning ketma-ketlikdagi o‘rnini, jamlovchi sonlar esa bir necha birlikning yaxlit guruh sifatida talqin qilinishini ifodalaydi. Taqsim sonlarda miqdorning guruhlarga ajratilishi, kasr sonlarda butun va qism o‘rtasidagi nisbat asosiy semantik belgi hisoblanadi. Bu tasnif sonlarning faqat miqdorni bildirish bilan cheklanmasligini, balki axborotni turli mantiqiy munosabatlar asosida tashkil etishini ko‘rsatadi. Sonlarning kontekstual ma’nosi ham muhim natijalardan biri sifatida

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

namoyon bo‘ladi. Ayrim frazeologik va badiiy birikmalarda sonlar aniq miqdor ma’nosidan uzoqlashib, umumlashtirish, to‘liqlik, kenglik yoki madaniy ramziylikni ifodalashi mumkin. Bunday qo‘llanishlar sonlarning semantik imkoniyatlari kontekst va milliy-madaniy tajriba bilan boyishini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, har bir son ishtirokidagi birikmani ramziy deb talqin qilish mumkin emas; bunday xulosa faqat tegishli kontekst va turg‘un qo‘llanish bilan asoslangandagina ilmiy jihatdan o‘rinli bo‘ladi.

Olmoshlar tahlili ularning referensial xususiyatlari bir necha ko‘rinishda namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi. Kishilik olmoshlari nutq ishtirokchilarini belgilaydi va oldingi gapda kiritilgan referentga qayta murojaat qilish imkonini beradi. Ko‘rsatish olmoshlari muayyan predmetni, oldingi axborotni yoki butun vaziyatni ajratib ko‘rsatishi mumkin. O‘zlik olmoshi gapdagi boshqa birlik bilan referensial bog‘lanish hosil qiladi, uning talqini esa sintaktik munosabatlar va kontekstga bog‘liq bo‘ladi. So‘roq, belgilash, bo‘lishsizlik va gumon olmoshlari axborotning aniqligi, qamrovi va mavjudlik darajasini ifodalashda qatnashadi.Tadqiqotda anaforik bog‘lanish matn yaxlitligini ta’minlovchi muhim mexanizm sifatida tavsiflandi. Olmoshlar avval tilga olingan referentni qayta faollashtiradi, mavzuning davomiyligini saqlaydi va ortiqcha takrorlarning oldini oladi. Biroq referentni aniqlashda faqat eng yaqin otga tayanish yetarli bo‘lmasligi mumkin. Ayrim holatlarda olmosh butun gap yoki vaziyatga ishora qiladi; o‘zlik olmoshining referenti esa murakkab sintaktik tuzilmalarda qo‘shimcha kontekstni talab etadi.Yana bir muhim natija shundan iboratki, o‘zbek tilidagi olmoshlarning pragmatik vazifalari grammatik ma’nodan kengroqdir. Sen va siz shakllari ijtimoiy munosabatlarni, biz olmoshi esa guruhga mansublik, hamkorlik yoki mualliflik pozitsiyasini ifodalashi mumkin. Bunday xususiyatlar olmosh tanlovi kommunikativ vaziyatga bog‘liqligini ko‘rsatadi.

O‘zbek tilidagi ega olmoshining tushirilishi ham referensial tahlil uchun muhim hodisadir. Bugun maqolani yozdim gapida ega alohida ifodalanmagan bo‘lsa-da, fe’lning shaxs-son shakli va kontekst so‘zlovchini aniqlashga yordam beradi. Bu xususiyat matnni avtomatik tahlil qilishda ochiq ifodalangan olmoshlar bilan bir qatorda yashirin referentlarni ham hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

XULOSA.

Son va olmoshlar o‘zbek tilining grammatik-semantik tizimida muhim o‘rin egallab, mazmunni shakllantirish va kommunikativ axborotni uzatishda turli vazifalarni bajaradi. Sonlar predmet va hodisalarning miqdori, tartibi, taqsimoti, ulushlari yoki taxminiy chegaralarini ifodalash orqali axborotning miqdoriy jihatini aniqlashtiradi. Olmoshlar esa shaxs, predmet, belgi va miqdorga bevosita nom bermasdan ishora qilish orqali nutqning izchilligi, matn yaxlitligi va referensial bog‘lanishini ta’minlaydi.Tahlil sonlarning semantik guruhlari o‘rtasidagi farqlar ularning grammatik shakli bilan bir qatorda, axborotning aniqlik darajasi va kontekstual vazifasi orqali ham belgilanayotganini ko‘rsatdi. Sanoq, dona, tartib, jamlovchi, taqsim, kasr va chama sonlar turli mazmuniy munosabatlarni ifodalab, ayrim turg‘un birikmalarda ramziy yoki umumlashtiruvchi ma’nolarni ham yuzaga chiqarishi mumkin.

Olmoshlarning semantik-pragmatik tabiati esa referens, deiksis va diskurs bilan uzviy bog‘liq. Ular oldingi referentni qayta faollashtiradi, mavzuni davom ettiradi, takroriylikni kamaytiradi va muloqot ishtirokchilari o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni ifodalashda qatnashadi. Ayniqsa, ko‘rsatish olmoshlarining matn yoki vaziyatga ishora qilishi, o‘zlik olmoshining referensial bog‘lanishi va ega olmoshining tushirilishi o‘zbek tilini diskursiv nuqtayi nazardan o‘rganish muhimligini ko‘rsatadi.Son va olmoshlarning ayrim miqdoriy ma’nolar bilan bog‘liq birliklari o‘zaro semantik aloqaga kirishadi. Biroq bu aloqalar ularning grammatik farqlarini inkor etmaydi. Aksincha, turkumlararo munosabatlarni to‘g‘ri izohlash uchun shakl, vazifa va kontekstni birgalikda tahlil qilish zarur.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Son va olmoshlarni faqat an'anaviy grammatik tasnif doirasida emas, balki semantik, pragmatik va diskursiv yondashuvlar uyg'unligida o'rganish o'zbek tilining kommunikativ imkoniyatlarini chuqurroq anglashga yordam beradi. Kelgusida korpus lingvistikasi, avtomatik koreferens aniqlash, badiiy matn tahlili va ona tili ta'limiga oid tadqiqotlarda mazkur yondashuvlarni kengaytirish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Corbett G. G. Number. — Cambridge: Cambridge University Press, 2000. — 358 p.
2. Halliday M. A. K., Hasan R. Cohesion in English. — London: Longman, 1976. — 374 p.
3. Jespersen O. The Philosophy of Grammar. — London: George Allen & Unwin, 1924. — 359 p.
4. Kononov A. N. Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazyka. — Moskva; Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1960. — 446 s.
5. Lyons J. Semantics. Vol. 2. — Cambridge: Cambridge University Press, 1977. — 897 p.
6. Sayfullayeva R., Mengliyev B. va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2010. — 404 b.
7. Shoabdurahmonov Sh., Asqarova M., Hojiyev A. va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — Toshkent: O'qituvchi, 1980. — 1-qism.
8. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — Toshkent: O'qituvchi, 1992.
9. Siewierska A. Person. — Cambridge: Cambridge University Press, 2004. — 328 p.
10. O'zbek tili grammatikasi. I tom. — Toshkent: Fan, 1975.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.